

Сергій Іванов

ОКУПОВАНА ВОЛИНЬ В КОНТЕКСТІ НІМЕЦЬКОЇ ПРОПАГАНДИ

У статті описано вплив нацистської пропаганди на морально–психологічні настрої населення Волині. Проаналізовано її основні завдання та засоби. Зроблено спробу виявити особливості пропагандистських гасел, які спрямовувалися на конкретні категорії населення. Вказано, як перебіг подій на фронті та окупованих територіях впливав на ефективність німецької пропагандистської машини.

Ключові слова: *пропаганда, нацистська окупація, Волинь, рейхскомісаріат «Україна».*

Однією з характерних особливостей німецького окупаційного режиму була масована пропаганда, спрямована на різноманітні категорії населення загарбаних вермахтом територій. Дана тема перегукується з проблемами психології та соціології, що посилює її актуальність. Зважаючи на свій міждисциплінарний характер, вона привертала увагу таких дослідників, як К. Беркгоф, В. Данилюк, В. Данильчук, Б. Єржбакова, І. Єрмолов, Т. Заболотна, М. Загорулько, А. Юденков, Б. Ковальов, В. Косик, В. Крисько, Г. Куманьов, М. Куницький та ін. Позитивно оцінюючи добробок названих істориків, потрібно наголосити, що зазначена проблематика є недостатньо дослідженою у контексті регіональної історії. Саме тому автор спробував проаналізувати вплив нацистської пропаганди на населення Волині.

Нацистська теза про загарбання нових територій ґрунтувалася на одному з положень теорії німецького географа Ф. Ратцеля, яку А. Гітлер взяв за основу ідеї розширення життєвого простору. Наголос на привласненні українського потенціалу та його «раціональному використанні» з'являється вже у 1933 р. у виступі німецького міністра А. Гугенберга на міжнародній конференції. Того ж року при зовнішньополітичному відомстві Німеччини (АПА) створюється «головний відділ» на чолі з А. Шикеданцем для планування освоєння Сходу. Фахівцем з «українського питання» у цьому відомстві вважався Г. Лейббрандт. Напередодні війни було розроблено генеральний план «Ост», за яким населення окупованих територій передбачалося перетворити на рабів Рейху. Головним лейтмотивом нацистської політики проголошувалася теорія расової зверхності німецької нації. Виходячи з її положень, «нижчі раси», у тому числі й українці, не мали права на національну самосвідомість, турботу про здоров'я, вищу освіту [39, с. 10–11].

Справжні задуми гітлерівського керівництва щодо СРСР і його населення планувалося ретельно приховувати. Так, 8 травня 1941 р. побачили світ пропозиції ОКВ (Головне командування збройних сил Німеччини) щодо пропагандистської підготовки війни проти Радянського Союзу. У них зазначалося: «Наші плани повинні залишатися у таємниці якомога довше... Оголосити про наші плани німецькому народу та іноземним країнам можна буде лише у день нападу без будь-якої попередньої підготовки» [1, с. 177–178].

Перед бліцкригом нацисти провели могутню дезінформаційну кампанію. Про неї у своєму щоденнику писав головний пропагандист рейху Й. Геббельс: «Що стосується Росії, то нам вдалося поширити низку різноманітних чуток. Дезінформація заважає закордону зрозуміти, де правда, а де брехня... Наша гра повністю вдалася... Із підслуханих розмов іноземних журналістів випливає, що всі потрапили на вудочку» [24, с. 70].

З квітня 1941 р. пропагандистський апарат вермахту почав підготовку до психологічної війни проти СРСР. Відомство Геббельса, організовуючи ідеологічні диверсії на Сході, керувалося настановою Гітлера: «Є більш глибока стратегія – війна інтелектуальна, психологічною зброєю...». Для її реалізації у військових батальйонах була запроваджена посада офіцера з пропаганди. Він мав відповідати за ідеологічну обробку своїх солдат, а також за «духовне підкорення» населення окупованих територій. Останнє полягало насамперед у нав'язуванні думок про приреченість боротьби з «вищою расою» та необхідність підкоритися «новому порядку».

Одночасно Верховне командування вермахту видало «Директиву для фронтових пропагандистів». Вона підкреслювала, що при плануванні пропагандистських акцій необхідно чітко ви-

значати: коло осіб, на яких спрямований вплив; місце і район майбутніх дій, основні методи впливу та головні тези; технічні засоби розповсюдження інформації; найбільш сприятливий час проведення пропагандистських акцій. Головними принципами пропагандистського впливу на противника проголошувались: простота та примітивність тверджень; звернення до почуттів, а не розуму; логічна продуманість пропагандистських текстів (при цьому логічний виклад вважався необов'язковим); постійне повторення пропагандистських тез; використання та нарощування практичного досвіду [23, с. 354–356].

Спеціальне розпорядження наказувало роз'яснювати населенню СРСР, що противником Німеччини є не народи Радянського Союзу, а євреї і створений ними більшовицький радянський уряд та комуністична партія. При цьому пропонувалося поширювати думку, що німецька армія лише прагне позбавити людей від гніту більшовиків. За рахунок подібної пропаганди передбачалося здійснити поділ СРСР на відособлені адміністративні утворення, приховати наміри гітлерівців щодо його майбутнього. На той час пропаганда не ставила своєю метою залучення радянського населення до збройної боротьби на боці Рейху, оскільки його керівництво вважало, що війна буде швидкоплинною. Але співпраця населення СРСР з окупантами в цивільній сфері вважалася необхідною, для чого варто було його зацікавити громадян окремими аспектами «нового порядку». Крім того, це було потрібно для мінімізації опору окупантам, недопущення масового партизанського руху. З цією метою німецька пропаганда проголосила війну проти Радянського Союзу «хрестовим походом Європи проти більшовизму» і «всеевропейською визвольною війною» [цит. за: 15, с. 22–23].

6 червня 1941 р. побачило світ розпорядження начальника штабу Верховного командування збройних сил Німеччини, у якому вказувались основні вимоги до пропаганди на окупованих територіях: називати противником не народи Радянського Союзу, а єврейсько–більшовицьке радянське керівництво; створювати німецькому солдату образ визволителя; роз'яснювати населенню, що за нанесення шкоди вермахту його будуть карати; прагнути до розпаду СРСР на маріонеткові державні утворення; сприяти тому, щоб населення залишалося на своїх робочих місцях.

Особливо активну ідеологічну обробку передбачалося вести під час боїв з Червоною армією. Верховне командування зобов'язувалося підготувати листівки пропагандистського характеру, які б поширювалися з допомогою авіації. Для доведення до населення розпоряджень німецького керівництва планувалося активно використовувати афіші та гучномовці. Наголошувалося на необхідності введення цензури друкованих органів. Також окупанти сподівалися отримати нешкодженою систему радянського радіомовлення [29, с. 560–563].

Для ідеологічної обробки місцевих жителів нацисти широко використовували повністю підконтрольну їм періодичну пресу. Особливості пресовидавничого процесу на території рейхскомісаріату «Україна» визначалися розпорядженням від 20 листопада 1941 р. Згідно з ним, рейхскомісаром Еріхом Кохом не лише було «заряджено» дозволи на видання часописів та регламентовано інформацію, а й визначено «кари» за недотримання усіх приписів даної постанови [26, с. 7].

Видавнича діяльність на Волині перебувала у віданні видавничого управління при РКУ, створеного 8 жовтня 1942 р. Очолював його Г. Горнауер. Управління видавничою діяльністю здійснювалося також на основі приписів геббельсівського міністерства пропаганди. Ось зразок директив політуправління РКУ щодо преси: «Українські та інші газети, що видаються в райхскомісаріаті, – винятковий засіб впливу на населення пропагандою і політикою, наказаною райхскомісаром. Вони не слугують народним чи культурним потребам населення чи навіть віровизнанням... Кожен рядок повинен допомагати у здійсненні великої місії фюрера в створенні нової Європи» [48]. До видання та координування ведення пропаганди в райхскомісаріаті «Україна» долучилося міністерство східних окупованих територій. В його структурі було створено головний відділ політики, до якого входив підрозділ преси та просвіти [51, с. 13].

Контроль за видавничими підприємствами здійснювала фірма «Ост–Європа–Маркт», якій підпорядковувалося «Пресове товариство в Україні». Як свідчать документи, вона мала дуже великі масштаби. Наприклад, лише у Луцьку видавалися такі газети: «Дойче Україне–цайтунг» (наклад – 100000 примірників), «Україне–пост» (наклад 50000 примірників), «Урядовий вісник гебітскомісара», «Вісник розпоряджень», «Урядовий часопис генерального комісара» [42].

Періодичні видання, відповідно до постанови рейхскомісара України Е. Коха, проходили обов'язкову цензуру. Інститут цензорів створювався при кожній редакції газет. Вони несли персональну відповідальність за зміст публікацій. Цензори забороняли місцевим журналістам проводити власні розслідування та висловлювати критичні думки, дозволяли виявити ініціативу лише при написанні статей на культурницьку тематику [30, с. 160].

У пресі та листівках постійно порівнювалося і наголошувалося на тому, як погано жили українці за більшовиків і яке світле майбутнє їх чекає під управлінням німців. Масово нав'язувалася думка про те, що більшовики планово організували на Україні голод, а їх політика була спрямована на винищення українського народу. Населення окупованих територій переконували в тому, що Радянський Союз готувався до наступу на весь світ: будувалися могутні укріплення, виготовлялася різноманітна зброя, мобілізувалися усі можливі сили на Захід. Більше того, нацисти нав'язували думку, що лише завдяки війні народи стали вільними, що західні країни вже не могли спокійно спостерігати як більшовики знущуються з людей і гублять таку давню культуру [34, с. 232–233].

У 1943 р. при рейхскомісарі було створено представництво Дойче Нахріхтербюро, яке контролювало зміст друкованих видань. В першу чергу це стосувалося фронтових повідомлень та політичних новин [6]. Головним його завданням була дезінформація населення. Так, в окупаційній пресі подавалися фантастичні повідомлення про те, що Москва взята німцями, а цілі підрозділи Червоної армії переходять на їхню сторону [9].

На сторінках періодичних видань друкувалися обов'язкові та довільні рубрики. До обов'язкових слід віднести офіційні повідомлення німецького командування, міжнародні огляди та описи соціально-економічного, політичного та культурного життя міст і сіл Рейху. Ці публікації, суто пропагандистського змісту, займали більшу частину газетної площі [30, с. 164].

Після короткого періоду відносної редакторської свободи на початку окупації обсяг газет зменшився і в них подавали статті, що надходили від німецьких інформаційних агентств. Крім того, значною вадою преси окупаційного періоду була відсутність контакту з читачами, які часто відправляли до неї листи та матеріали, але останні майже не потрапляли на шпальти [2, с. 197].

Окупаційна адміністрація ввела також публікацію спеціальних періодичних видань, спрямованих на певні категорії населення. Так, з січня 1942 р. у рейхскомісаріаті «Україна» започаткували видання щомісячного сільськогосподарського журналу «Український хлібороб» (з листопада 1942 р. він видавався в Києві як щотижнева газета під новою назвою – «Український хлібороб. Ілюстрована сільськогосподарська газета»). На сторінках видання здійснювалася цілеспрямована пропаганда аграрної політики окупантів в Україні та німецького досвіду господарювання в сільськогосподарській галузі, роз'яснювалися завдання, що стояли перед українськими селянами в умовах воєнного часу, а також у значній кількості друкувалися матеріали практичного спрямування на допомогу аграріям [32, с. 212–213].

Крім того, на території Волині з'явилася низка видань місцевого характеру. Серед них варто згадати «Голос Сарненщини», «Костопільські вісті», «Ковельське слово», «Крем'янецький вісник» та ін. [48].

Одним із засобів впливу на місцеве населення були театри. Органи влади в офіційних документах прямо заявляли, що основне завдання театрів – «сприяти поглибленню дружніх і культурних відносин німецького та українського народів» [41].

Відкриття «театрів для громадянського населення» проводилося у відповідній ідеологічній обстановці. На захід обов'язково запрошувалися представники німецької адміністрації, які виступали зі спеціальними промовами. У них доволі цинічно заявлялося, що розваги для населення повинні сприяти підвищенню продуктивності праці [19, с. 431–432].

Влада використовувала театральні колективи для власних потреб, вимагаючи в першу чергу обслуговувати німецьких вояків та урядовців. Концертно-театральна бригада була найпопулярнішою художньою формою серед вояків, до того ж достатньо мобільною. Вона не вимагала спеціального обладнання: артисти виступали у шпиталях, на міських майданах.

Театральні колективи, які особливо «відзначилися» перед нацистами, отримували право закордонні гастролі. Так, у серпні 1943 р. група артистів з Шепетівки та Луцька перебувала у Німеччині [43].

На початку окупації в офіційних назвах театрів, поряд з прикметником «драматичний», часто вживалися прикметники «український» та «національний», а самі театри називали іменами діячів української культури (Тараса Шевченка, Степана Руданського, Івана Котляревського). З посиленням окупантами режиму до кінця 1943 р. національні компоненти у назвах українських театрів зникли. З цього часу вони напряду підпорядковувалися німецькому цивільному управлінню [40, с. 132].

З метою пропаганди нацисти використовували й кіно. Всі кінотеатри на окупованій території України, а їх до війни було 600 та майже 1200 кіноустановок, підпорядковувались товариству

«Фільм Україна», філії центрального товариства «Схід» у Берліні. При міністерстві пропаганди діяла кіностудія «Україне-фільм», як філія берлінської студії «Остфільм». Основним її завданням було поширення через фільми антирадянської пропаганди. З метою розпалювання міжетнічних конфліктів значна увага приділялася кінофільмам антипольського змісту [30, с. 154].

У культфільмах, що знімалися спеціально для населення окупованих територій, показувалися «життя і побут робітників, селян, інтелігенції Німеччини, країн, звільнених Німеччиною». У хроніках з фронтів зображувалася «героїчна боротьба» гітлерівської армії з більшовизмом та капіталізмом. Кожний сеанс складався з трьох фільмів: культфільму, фронтової хроніки та художньої картини. Перед переглядом часто виступали художні ансамблі з репертуаром на антирадянську тематику і штатні пропагандисти [19, с. 453–454]. Варто зазначити, що німецька кінопропаганда була доволі успішною. Так, у липні 1943 р. товариство «Україне-фільм» зафіксувало аншлаги у кінотеатрах в Дубно, Ківерцях, Корці, Костополі, Ковелі, Кременці, Любомлі, Луцьку, Мізочі, Острозі, Радивиліві, Ровно, Сарнах, Заславі, Шепетівці, Здолбунові, Славути, Старокостянтиніві, Володимирі-Волинському [12, арк. 130]. При цьому, багато-хто розумів справжнє призначення кінематографу. Так, уродженець м. Корця Георгій Редька згадував: «У місті існувало два кінотеатри. Там показували пропагандистські фільми. Саме тому ми туди не ходили» [37, арк. 1].

З пропагандистських міркувань гітлерівці намагалися забезпечити фільмами всі кінотеатри рейхскомісаріату. Однак незадовільний стан транспортних комунікацій, технічна несправність апаратури кінотеатрів зводила нанівець роботу товариства. У разі неможливості демонстрування кінофільмів на стаціонарному обладнанні кінотеатрів цю роботу перекладали на роти пропаганди [30, с. 154].

Кіносеанси часто виконували роль приманки під час набору робочої сили. Жителька Острога Ольга Руй згадувала: «У приміщенні, де зараз знаходиться бібліотека [Острозької] академії, був кінотеатр, де зрідка показували німецькі фільми. Не дивно, що молодь, як завжди допитлива, шукала видовищ. Одного разу в кінці сеансу німці підігнали вантажівку і наївних глядачів без продуктів та змінного одягу вивезли до Німеччини» [38, арк. 4].

Широка пропагандистська кампанія була розгорнута з метою набору робочої сили. Вона відзначалася активним використанням легальної преси, дрібної друкованої продукції (листівки, оголошення, ілюстровані брошури), наочності (фотознімки, великоформатні кольорові плакати), імітації урочистих проводів, розповідей псевдоостарбайтерів, засобів радіомовлення та кіно [10, с. 33–43]. З часопису «Волинь» від 16 липня 1942 р.: «... 5-а година ранку, а в місті вже надзвичайний рух. Вулицями іде багато прикрашених квітами та свіжою зеленню возів, з яких широко лунає пісня молоді. Це українська молодь їде до Велико-Німеччини, щоб тут причинитися всіма своїми силами до боротьби з большевизмом...» [5, с. 3].

Ще одним засобом пропаганди були летючки, які скидали з літаків. У них містилися заклики до молоді виїжджати до Німеччини. Особливо наголошувалося на неможливості побудувати державу без допомоги окупантів [11, с. 159]. Григорій Редька згадував, що по всьому Корцю були розвішані плакати. Вони зображали людину, яка їла хліб з маслом. Так німці агітували виїжджати до Німеччини [37, арк. 1]. В одному з німецьких оголошень зазначалося: «Українці! Зголошуйтеся на працю в Німеччині. Пізнайте Німеччину і її методи праці. Ви повернетеся багаті досвідами і своїм трудом, здобудете передове місце серед інших» [4].

На замовлення окупаційної влади були підготовлені короткометражні картини «Ми творимо в Німеччині», «Дорога до Рейху» і «Лист на Батьківщину». У пропагандистських цілях також активно використовувалося радіомовлення. У телеграмі міністерства пропаганди у відділ преси й пропаганди рейхскомісаріату «Україна» від 7 травня 1943 р. повідомлялося, що кожну неділю східними радіостанціями транслуються передачі для родичів остарбайтерів, під час яких зачитувалися листи та передавалися привітання. Інколи по радіо виступали члени делегацій, які відвідали який-небудь табір східних робітників. Співробітникам відділу пропаганди наказувалося звернути особливу увагу на ці радіопередачі, піклуватися про їх прослуховування та переведення на провідникове радіо з метою доведення інформації до населення. Також рекомендувалося повідомити людей про їх трансляцію через місцеву пресу й обов'язково відзвітувати про ефект прослуховування [28, с. 143–144].

Через пресу влада обіцяла робітникам «безплатне помешкання, повне утримання, платню в готівці та безплатне користування з лікарської помочі», а їх родинам – «безплатну подорож до Німеччини». Звичайно, це було лише обіцялкою, яку ніхто не збирався виконувати [21]. Пропаганда постійно наголошувала на «важких випробуваннях», які випали на долю німецького

цивільного населення: «Перш за все потрібно допомогти матерям у Німеччині, які тяжко працюють вже цілих три роки. Жінки у віці до 35 років повинні зголоситися доглядати дітей» [44, арк. 3]; «Коли Німеччина потребує робітників, повинно бути samozрозумілим обов'язком українців самому прийти і охоче втягуватись в процес праці» [45, арк. 1].

Значна увага приділялась кореспонденції оstarбайтерів. Її зміст жорстко контролювався цензурою. Непотрібна інформація затушовувалася чорним чорнилом. Листи українців про незадовільні умови праці майже не доходили до адресата, хоча вони були. На місцях додаткову цензуру пошти проводили гебїтскомісаріати, а потім передавали їх в органи місцевого управління – міські (сільські) управи. Тому лише «вибрані» листи могли потрапити до редакцій місцевих часописів [28, с. 142].

21 березня 1942 р. головним відповідальним за набір робочої сили було призначено Фріца Заукеля. Його завдання полягало в тому, щоб направити до Рейху 1 мільйон 600 тисяч іноземних робітників до 24 липня [20, с. 266]. Якщо раніше нацисти загравали з населенням, то відтепер виїзд на роботу до Німеччини став примусовим. Ті, хто відмовлявся їхати туди, зазнавали репресій. Так, лише у Звягелі у в'язниці утримувалося 8 тисяч осіб, які ухилялися від мобілізації [22]. За більш значні «злочини» оstarбайтера відправляли до концентраційного табору. В окремих випадках могло вживатися і «спеціальне поводження», що означало фізичну ліквідацію людини [33, с. 109].

Така політика викликала невдоволення населення та показувала справжню суть німецької пропаганди. Окружні комісари повідомляли генерального комісара Волині і Поділля Шене: «Ми проти призначення вербувальних комісій. Вони нам тільки розганяють людей. Вербувальна комісія або супроводжуюча фельджандармерія часто б'ють людей тільки за те, що вони на деякий час виходять із натовпу, щоб попроситись. Українські поліцаї всюди беруть хабарі». Як наслідок, все більша кількість населення йшла у партизанські загони. По це зазначали комісари округів Костопіль, Дубно, Камінь – Каширський, Володимир, Горохів, Кобрин, Кременець, Сарни, Луцьк, Західний Волохів [3, с. 93–95].

Окрему пропагандистську роботу гітлерівці намагалися вести серед військовополонених. Листівки, призначені для розповсюдження у середовищі радянських військ, друкували мільйонними тиражами. Значна їх кількість видавалася безпосередньо на фронті похідними друкарнями рот пропаганди. Для військовополонених, які знаходилися у таборах, видавалася щотижнева газета «Клич». Істотна увага приділялась пропаганді серед представників національних меншин Червоної армії: татар, калмиків, грузинів, азербайджанців, туркменів тощо [23, с. 357].

Потреби збору врожаю та міркування пропагандистської спрямованості стали причиною того, що влітку та восени 1941 р. частина радянських полонених, українців за національністю, відпускалася з таборів. Особливо це стосувалося осіб, які походили з навколишньої місцевості і могли мати відповідні документи. При цьому військовополонених, росіян за національністю, як правило, додому не відпускали.

З 1942 р. практика звільнення військовополонених української національності була припинена. Так, у розпорядженні по одній з німецьких дивізій у березні 1942 р. наголошувалося: «Військовополоненим і українському населенню слід повідомити у відповідній формі, що не включена можливість звільнення військовополонених, але в даний час з технічних причин це є неможливим».

У жодному разі не підлягали звільненню з таборів військовополонених комуністи та євреї. Під час особистого огляду радянських військовополонених, у яких виявляли партійний квиток, відокремлювали від решти і розстрілювали. Те ж саме чекало і євреїв [25, с. 191–195].

Шансом позбавитися статусу полоненого був вступ до різних воєнізованих формувань Вермахту – «шуцманшафті», поліції, «гіві», різноманітних колаборантських формувань, РОА. Але у порівнянні з мільйонами загиблих можливість на порятунок через звільнення з полону отримала незначна кількість червоноармійців [27, с. 350].

Діяли серед військовополонених і представники «Абверу». Наприклад, з метою вербування агентів був створений ізольований пересильний табір у Володимирі–Волинському. Резидентура складалася з числа табірників, які працювали начальниками блоків, бібліотеки та клубу [31]. У 1943 р. в Острозі було створено спеціальний табір «Дулаг–124», де готувалися кадри для власовської армії. Проте завдяки втручання партизан проіснував він недовго. Частина колишніх власовців згодом влилася у партизанський загін ім. Т. Шевченка [13, арк. 16].

Незважаючи на всі зусилля німецької пропаганди, далеко не всі вірили її закликам. Вже у початковий період окупації значна частина населення зайняла вичікувальну позицію. У доповід-

ній записці, підготовленій співробітниками абверу групи армій «Південь» 28 жовтня 1941 р, в окремому розділі повідомлялося про настрої місцевого населення під час просування німецьких військ углиб території України: «На захід від польсько–російського кордону 1920 р. німецького солдата вітали як визволителя від більшовицького ярма... На схід від цього кордону позиція населення була вичікувальною... Можна оцінити частку населення з вичікувальною позицію у 90–95 відсотків».

У доповіді про становище в зоні відповідальності на Правобережній Україні, підготовленій у штабі 444–ї охоронної дивізії, відзначалося: «Оцінка настроїв місцевого населення і його ставлення до нової влади залишається без змін. Переважна більшість населення не займає певної, осмисленої позиції щодо нової влади. У нинішній момент важко чекати від місцевого населення іншого ставлення до подій, тому що воно позбавлено можливості проводити порівняння... Роль німецької армії як визволительки не сприймається місцевим населенням як дещо само собою зрозуміле...» [36, с. 234–235].

Репресії, що посилювалися з кожним місяцем, викликали у середовищі волинян все більший спротив. Донесення радянської розвідки наголошували, що з перших же днів війни війська вермахту проводили нещадну по відношенню до мирного населення політику: «Захоплення сіл і міст зазвичай починається із спорудження шибениць, на яких німецькі кати вбивають перших мирних жителів, що попалися під руку. При цьому фашисти залишають шибениці з повішеними на багато днів і навіть на декілька тижнів. Так само вони вчиняють з тими, кого розстрілюють на вулицях міст і сіл, залишаючи трупи по багато днів неприбраними» [34, с. 233].

Уже у травні 1942 р. рейхсміністр А. Розенберг із занепокоєнням аналізував ситуацію в Україні. Було зафіксовано значне зменшення початкової готовності населення працювати, що, з одного боку, пояснювалося зумовленими війною причинами, а з іншого — жорстоким ставленням службовців до місцевих жителів. На думку рейхсміністра, психологічний вплив зазначених чинників підсилював нужденне матеріальне становище людей.

У німецькому середовищі панувала думка, що українці є колоніальним народом і ним потрібно управляти, як і неграми, за допомогою батога. Спочатку вона поширилась серед найнижчих адміністративних службовців, а згодом стала відома українцям. Далі доводилось твердження, що українці взагалі не є народом. Навіть у робочих таборах рейху українських цивільних робітників називали більшовиками, тримали їх за колючим дротом і поводитися «відповідно». Були відомі і висловлювання, що українцям взагалі не потрібні школи, а для того, щоби вони могли працювати на німців, їх слід залишати, по можливості, «ступими і дурними» [16, с. 43–45].

Усе це підкріплювалося відповідною пропагандою. Так, у службовому циркулярі СД ««Повідомлення з рейху» (квітень 1943 р.) зазначалося, що німці дізнавалися про життя в СРСР з преси, кіно та літератури, які жорстко цензурувалися. Тому більшість сприймала населення Радянського Союзу як «напівголодну і тупу масу» [35, с. 46]. В офіційних зверненнях до підлеглих А. Розенберг зазначав: «Кожен німець повинен пам'ятати, що неправильне ставлення до місцевих жителів може завдати не виправної шкоди. Населення потрібно тримати у покорі, щоб воно не повстало проти німців. У спілкуванні з місцевим населенням варто уникати зайвого панібратства. Відстань між ним та німцями є нездоланною» [14, арк. 5зв.].

25 квітня 1942 р. у щоденнику Й. Геббельса з'явився такий запис: «... ми занадто боляче вдарили по росіянам, особливо по українцям, круто вчиняючи з ними. Затріщина не завжди є вагомим доказом, і це відноситься як до українців, так і до росіян». У записі від 22 травня 1942 р. у тому ж щоденнику можна прочитати: «Особисто я думаю, що ми повинні змінити свою політику у ставленні до народів Сходу. Нам вдалося би значно зменшити небезпеку зі сторони партизан, якщо б ми могли завоювати у якійсь мірі довір'я народу... Можливо, корисно було б організувати у різноманітних районах маріонеткові уряди, щоб перекласти на них відповідальність за неприйнятні та непопулярні рішення». У спеціальній секретній інструкції Геббельса, датованій 15 лютого 1943 р. і розісланій усім найвищим керівникам нацистської партії, вказувалося на неприпустимість використання у статтях та публічних виступах таких висловів по відношенню до «східних народів», як «тварини», «варвари» тощо. Ця ж інструкція забороняла вести мову про колонізацію східного простору, нові німецькі поселення, вивезення корінного населення, оскільки усе могло привести до посилення спротиву [18, с. 138–139].

Німецьке повідомлення про ситуацію в Україні станом на вересень 1942 р. констатує зростання ненависті до окупантів. «Про якісь симпатії чи доброзичливість з боку населення взагалі не може бути й мови... загалом створюється враження, нібито українці володіють якимись автоном-

ними правами, але насправді це лише фікція... Внаслідок цього, а також через погану поведінку німців з населенням, настрої останньої міняються не на користь німців» [17, с. 383].

Відчутного удару по військовій та політичній могутності Німеччини завдала Сталінградська битва. Падіння бойового духу, викликаного поразкою гітлерівських військ, затягнулося надовго. «Пануючий настрій – поганий», – зазначалося в одному з німецьких донесень 1943 р. У інших повідомленнях впливали факти того, «що багато-хто тепер засуджує війну». У цих умовах авторитет влади падав. У червні 1943 р. Служба безпеки СС відзначала, що «більшість дурних чуток про найголовніших партійних діячів розповсюджуються дуже швидко і продовжують циркулювати на протязі тижнів і навіть місяців» [50, с. 459].

У цій ситуації частина офіцерів вермахту поставила перед міністерством А. Розенберга питання про перегляд східної політики з метою завоювання симпатій населення, віднайшовши додаткові ресурси для боротьби з партизанами в умовах затяжної війни. Так, шеф політичного відділу міністерства доктор О. Бройтігам надіслав А. Розенбергу свої пропозиції. У них він вказував, що війну в короткій термін виграти неможливо, а тому необхідно використовувати людські ресурси окупованих областей СРСР, поширюючи ідею громадянської війни. У зв'язку з цим було потрібно, щоб «авторитетні німецькі кола дали слов'янським народам заспокійливі обіцянки щодо їх долі» [15, с. 24–25].

У зв'язку з погіршенням становища на фронті окупанти змушені були піти на деякі поступки місцевому населенню. За своєчасну здачу контингентів влада обіцяла виплачувати премії (при цьому не вказуючи їх обсяг) [8; 46, арк. 67зв.]. У 1943 р. дедалі більше гебітскомісарів погоджувалися на створення районних комітетів самодопомоги У червні 1943 р. міністерство в справах сходу дозволило селянам приватизувати землю. Проте невдоволення останніх не зменшилося, оскільки велика кількість сільськогосподарської техніки відійшла у відання баз (т. зв. «кущів»), за якими наглядали кооперативи, що переважно керувалися німцями. До того ж, через посилення контролю влада все частіше карала різноманітних «крадіїв» та «порушників» [2, с. 144–146]. Практикувалася і здача землі в оренду, розширення посівної площі до 1 га. Для заохочення виробництва створювалися хліборобські спілки. Ці акції також мали дуже обмежений характер, оскільки значна частина землі залишилась незаселеною [7; 47, арк. 123].

Вдавалися окупанти й до заходів, якими намагалися створити видимість соціальної допомоги німцям, сиротам та іншим соціально незахищеним категоріям громадян. З цією метою у районах і селах створювалися так звані «товариства взаємодопомоги», які мали статuti, затверджені гебітскомісарами. Будучи створені переважно з пропагандистською метою, вони істотної ролі в покращенні матеріального становища нужденного сільського населення не відігравали [32, с. 215].

Масові репресії окупаційної адміністрації спричинили посилення радянського партизанського руху на теренах Волині, до якого активно долучалося місцеве населення. Гітлерівці намагалися дискредитувати діяльність партизан в очах мирного населення. З цією метою вони створювали лжепартизанські загони, в яких активну участь, поряд з німцями, брали українські поліцаї [49, с. 275].

Проте така широка пропагандистська кампанія, розгорнута гітлерівцями, завершилася невдачею. Після провалу останнього наступу на сході – битви на Курській дузі – нацистський апарат психологічної війни втратив ініціативу і змушений був перейти до оборони [23, с. 362].

Отже, головними цілями німецької пропаганди були: залякування, посилення занепадницьких настроїв, створення позитивного уявлення про окупантів, підірив авторитету політичного і військового керівництва СРСР. Пропагандистські гасла нав'язувалися місцевому населенню з допомогою різноманітних засобів: преси, кіно, радіомовлення, листівок, культурно-масових заходів. Ефективність пропаганди безпосередньо залежала від ситуації на фронті і окупованих територіях: поразки вермахту та посилення окупаційного режиму зумовили крах нацистської пропагандистської машини.

Список використаних джерел та літератури:

1. 1941 год: документы / Под ред. В. Наумова. – М.: Международный фонд «Демократия», 1998. – Кн. 2. – 752 с.
2. Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
3. Волинь радянська (1939–1965 рр.): Збірник документів і матеріалів. – Львів: Каменяр, 1971. – 347 с.
4. Волинь. – 1942. – 21 травня. – С. 3.

5. Волинь. – 1942. – 16 липня. – С. 3.
6. Волинь. – 1943. – 18 лютого. – С. 3.
7. Волинь. – 1943. – 18 березня. – С. 4.
8. Волинь. – 1943. – 17 червня. – С. 4.
9. Воспоминания Фухса Ильи Яковлевича // <http://iremember.ru/drugie-voyska/fuks-isaak-ilya-yakovlevich/pdf.html>
10. Данильчук В. Рейхскомісаріат – Рейхові: українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині / В. Данильчук. – Рівне: ПП ДМ, 2013. – 282 с.
11. Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: Хроніка подій 1939–1944. Художньо–документальна повість / В. Данилюк. – Луцьк: Ініціал, 1995. – 224 с.
12. Державний архів Волинської області, ф. Р–70, оп. 1, спр. 5, 245 арк.
13. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. П–1, оп. 1, спр. 98, 48 арк.
14. Держархів Рівненської обл., ф. Р–22, оп. 1, спр. 260, 21 арк.
15. Ермолов И. Три года без Сталина. Оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками / И. Ермолов. – М.: Центрполиграф, 2010. – 383 с.
16. Єржбакова Б. Шкільна політика та шкільна справа в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів / Б. Єрмбакова. – К.: Наукова думка, 2008. – 272 с.
17. Заболотна Т. Настрої цивільного населення та його ставлення до окупаційної влади у роки Другої світової війни (на прикладі Києва) / Т. Заболотна // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65–річчя Великої Перемоги): Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2011. – С. 377–387.
18. Загоруйко М. Крах плану «Ольденбург» (Про зрив економічних планів фашистської Німеччини на тимчасово окупованій території СРСР) / М. Загоруйко, А. Юденков. – М.: Экономика, 1980. – 376 с.
19. Ковалев Б. Повседневная жизнь населения России в период нацистской оккупации / Б. Ковалев. – М.: Молодая гвардия, 2011. – 619 с.
20. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ 1993. – 660 с.
21. Костопільські вісті. – 1942. – 29 березня. – С. 1.
22. Красная звезда. – 1943. – 8 июля. – С. 3.
23. Крысько В. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, средства) / В. Крысько. – Мн.: Харвест, 1999. – 448 с.
24. Куманев Г. Рассекреченные страницы Второй мировой войны / Г. Куманев. – М.: Вече, 2012. – 368 с.
25. Куницький М. Соціально–правовий статус місцевого населення райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). – К.: ПП НВЦ «Профі», 2014. – 564 с.
26. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.) / К. Курилишин. – Львів: Українська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, 2010. – 325 с.
27. Левикін В. По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни / В. Левикін, Т. Пастушенко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. II – С. 340–385.
28. Михайлюк М. Агітаційно–пропагандистська підтримка заходів німецької окупаційної влади з вербування робітників до рейху / М. Михайлюк // Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін–т історії України НАН України, 2007. – Вип. 11. – С. 139–147.
29. Нюрнбергский процесс: сборник материалов в 8–ми томах. – М.: Юридическая литература, 1989. – Т. 3. – 656 с.
30. Олійник Ю. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь–Поділля» (1941–1944) / Ю. Олійник, О. Завальнюк. – Хмельницький: Поліграфіст–2, 2012. – 320 с.
31. Пагіря О. Місця нацистського терору на території Волинської області, 1941–1944 рр. / О. Пагіря // www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=401.
32. Перехрест О. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище / О. Перехрест. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.
33. Радченко Ю. Концентраційні табори як апарат репресій проти остарбайтерів та чинник в економіці Третього Райху / Ю. Радченко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Х., 2008. – Вип. 1. – С. 108–117.
34. Салата О. Механізми інформаційно–психологічного впливу на населення окупованих територій (за матеріалами Державного архіву Рівненської області) / О. Салата // Сторінки воєнної історії Волині. – Луцьк, 2009. – Вип. 30. – С. 232–234.
35. Сенявская Е. Человек на войне: историко – психологические очерки / Е. Сенявская. – М.: Институт российской истории РАН, 1997. – 209 с.
36. Скоробогатов А. Чи очікували в Україні на німців–визволителів у 1941 р.? / А. Скоробогатов // Сторінки воєнної історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 234–243.
37. Спогади Редьки Георгія Михайловича 1933 р. н. (записані у м. Корці 12 липня 2013 р.), 2 арк.
38. Спогади Руй Ольги Олександрівни 1927 р. н. (записані у м. Острозі 10 листопада 2011 р.), 8 арк.
39. Спудка І. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісараті «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Спудка. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.

40. Стельникович С. Театр на території генерального округу «Житомир» (друга половина 1941 – початок 1944 рр.) / С. Стельникович // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2013. – Вип. XXXVII. – С. 131–136.
41. Український голос. – 1941. – 9 жовтня. – С. 4.
42. Український голос. – 1943. – 11 червня. – С. 4.
43. Український голос. – 1943. – 26 серпня. – С. 4.
44. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 2077, оп. 1, спр. 4, 7 арк.
45. ЦДАВО України, ф. 2077, оп. 1, спр. 27, 37 арк.
46. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 17, 145 арк.
47. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 62, оп. 1, спр. 222, 348 арк.
48. Черняков Б. Періодична преса на окупованій території України / Б. Черняков // <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1648>.
49. Шайкан В. Український військовий колабораціонізм у роки Другої світової війни / В. Шайкан // Сторінки воєнної історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 268–277.
50. Эванс Р. Третий рейх. Дни войны. 1939–1945 / Р. Эванс. – М.: Астрель; Екатеринбург: У–Фактория, 2011. – 942 с.
51. Яременко В. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В. Яременко. – К., 2008. – 20 с.

Стаття надійшла до редколегії 16.01.2015.

Сергей Иванов

Оккупированная Волынь в контексте немецкой пропаганды

В статье описано влияние нацистской пропаганды на морально-психологические настроения населения Волыни. Проанализированы ее основные задачи и средства. Сделана попытка выявить особенности пропагандистских лозунгов, направленных на конкретные категории населения. Указано, как ход событий на фронте и оккупированных территориях влиял на эффективность немецкой пропагандистской машины.

Ключевые слова: пропаганда, нацистская оккупация, Волынь, рейхскомиссариат «Украина».

Sergii Ivanov

Occupied Volyn' in the context of German propaganda

The article describes the impact of Nazi propaganda on the moral and psychological mood of the population of Volyn'. Specified Offices that were engaged in propaganda. Indicated the main purposes of propaganda: intimidation, increased defeatism, creating a positive image of the invaders, undermining the authority of the political and military leadership of the USSR. Special attention is paid to the means of propaganda: the press, cinema, leaflets, broadcasting, cultural events. Attempts to analyze the features of propaganda slogans, which were aimed at specific categories of people. Shows how the course of events at the front and the occupied territories affects the efficiency of the German propaganda machine. Provide examples of its crisis caused by lesions of the Wehrmacht at the front and the tightening policy of occupation.

Key words: propaganda, the Nazi occupation, Volyn', Reichscommissariat «Ukraine».